

УРДЯ

Валерія Олександрівна,
магістрант кафедри історії,
музеєзнавства та пам'яткознавства
Харківської державної академії
культури (м. Харків); старший
науковий співробітник КУ «Білгород-
Дністровський краєзнавчий музей»
valerieurdya@gmail.com
(м. Білгород-Дністровський)

**УНІКАЛЬНІ ПОХОВАЛЬНІ СПОРУДИ АНТИЧНИХ ЧАСІВ
«СКІФСЬКА МОГИЛА» ТА САРМАТСЬКИЙ СКЛЕП НА ТЕРИТОРІЇ
М. БІЛГОРОДА-ДНІСТРОВСЬКОГО: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ**

У даній статті розглядається проблема збереження та популяризація археологічних пам'яток «Скіфської могили» та Сарматського склепу, які знаходяться на території сучасного м. Білгорода-Дністровського. Опис сучасного стану об'єктів та можливі способи їх пристосування у музейно-заповідній мережі. Дослідження має на меті аналіз відомої інформації та обґрунтування методу та форми музеєфікаційних заходів даних пам'яток. Запропоновано два шляхи вирішення: поверхнева музеєфікація – без зміни юридичного статусу пам'ятки, яка дозволить розкрити інформаційний потенціал кожної пам'ятки та більш масштабна, це створення на базі місцевого краєзнавчого музею археологічного скансену, що передбачає перенесення об'єктів на нову територію.

***Ключові слова:** збереження, популяризація, археологічна пам'ятка, скансен, музеєфікація, краєзнавчий музей.*

**UNIQUE BURIAL STRUCTURES OF ANCIENT TIMES «SKIF GRAVE»
AND SARMATIAN CRYPT ON THE TERRITORY OF BELGOROD-
DNISTROVSKYI: THE PRESENT STATE, PROBLEMS AND
PERSPECTIVES OF MUSEIFICATION**

This article explores the problem of preservation and popularization of archaeological monuments like «Skif Grave» and Sarmatian Crypt, they are located

in the territory of the Belgorod-Dnestrovskiy city. The purpose is to describe a modern state, and identify possible ways of museification these monuments. The study aims to analyze known information and to prove the method and form of museification. Two solutions are proposed: surface museification – without changing the legal status of the monument, which will reveal the informational potential of the monuments and more extensive, is a creation based on a local museum of local lore – archaeological scansion, which involves the transfer of objects to a new territory.

Keywords: *preservation, assurance, archeology monument, skansen, museification, local history museum.*

УНИКАЛЬНЫЕ ПОГРЕБАЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ АНТИЧНОГО ВРЕМЕНИ «СКИФСКАЯ МОГИЛА» И САРМАТСКИЙ СКЛЕП НА ТЕРРИТОРИИ Г. БЕЛГОРОДА-ДНЕСТРОВСКОГО: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ МУЗЕИФИКАЦИИ

В данной статье рассматривается проблема сохранения и популяризации археологических памятников Скифской могилы и Сарматского склепа, которые находятся на территории современного г. Белгорода-Днестровского. Описание современного состояния и возможных способов использования в музейно-заповедной сети. Целью данного исследования является анализ известной информации и обоснование методов и форм мероприятий по музеификации для данных памятников. Предложено два пути решения: поверхностная музеификация – без изменения статуса памятников, что позволит раскрыть информационный потенциал и более масштабная, создание на базе местного краеведческого музея – археологического скансена, что предусматривает перенос памятников на новую территорию.

Ключевые слова: *сохранение, популяризация, памятник археологии, скансен, музеификация, краеведческий музей.*

Постановка проблеми. М. Білгород-Дністровський є одним з найвідоміших давніх міст України. Масштабні археологічні дослідження, що проводилися починаючи з кінця ХІХ ст. на даній території, відкрили унікальні не тільки для України та Європи, а й для всього світу пам'ятки, які свідчать про більш ніж 2500-річну історію її заселення. Сьогодні під охороною держави в межах міста перебуває 54 пам'ятки культурної спадщини різних типів, категорій обліку, з яких згідно різних за часом постанов 6 мають статус пам'яток національного значення. Одна з них – це «Скіфська могила», нині фактично перебуває в промисловій зоні, що зводить нанівець спроби її

музеєфікування. Інша – Сарматський склеп, хоч і не поступається першій за історико-культурним значенням та цінністю, досі не входить до системи охорони держави, не внесена до Державного реєстру та не має власної пам'ятко-охоронної документації. Таке становище даних пам'яток призводить до поступової руйнації та забуття неймовірних унікальних поховальних споруд античного часу, що мають безпрецедентну історико-культурну цінність та колосальний туристичний потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія та архітектурні особливості даних пам'яток досить добре описана в роботах їх першовідкривачів: Кочубинського А.А., Штерна Е.Р. [7] і більш пізніх науковців таких як: Клейман І.Б, Росоходський А.А., Штербуль Н.А. Сон Н.А. [8; 11; 12]. Сучасні дослідження були опубліковані Пармаклі С.І., Русевим Н.Д. [10]. Стосовно теоретичних засад музеєфікації археологічних пам'яток в цілому є дуже багато матеріалів, оскільки з даної тематики опубліковано низку досліджень, ведуться активні дискусії [1; 2; 3; 9; 13; 14].

Значний досвід такої роботи нагромаджений у країнах далекого зарубіжжя, які з гордістю демонструють свої пам'ятки. Тому спираючись на досвід колег та враховуючи особливості представлених пам'яток цілком можливо говорити про створення власних повноцінних туристичних об'єктів.

Мета і завдання дослідження. Науково-теоретичних засад, необхідних для музеєфікації даних пам'яток не розроблено, та питання про їх включення до музейно-заповідної мережі залишається відкритим. Частково, через те що існують труднощі з фінансуванням втілення проектів музеєфікації, частково через фактичну відсутність потрібної науково-дослідної документації. Дане дослідження має на меті висвітлення першочергового завдання, необхідного для створення проекту музеєфікації – аналізу відомої інформації про пам'ятки та обґрунтування методу та форми музеєфікаційних заходів як єдиного дієвого способу збереження та популяризації історико-архітектурних об'єктів. Практичне значення даного дослідження полягає у тому, що основні положення можуть бути впроваджені в експозиційній діяльності нового для України типу

музеїв – «археологічного скансену», створеного на основі археологічних пам'яток м. Білгорода-Дністровського.

Виклад основного матеріалу. «Скіфська могила», що знаходиться на узбережжі Дністровського лиману, (вул. Шабська, 1), була виявлена 1895 р. Цей підкурганний склеп, споруджений близько I століття н. е., детально досліджували і описали А.А. Кочубинський і Е.Р. Штерн [7]. Пам'ятник пограбований ще в давнину. Він представляв собою двокамерну будівлю, розташовану на скелі. Її споруджено з величезних плит з вапняку, довжиною близько трьох метрів і товщиною – 0,7 метрів. Задня стіна склепу складена з 2-х кам'яних блоків, які всередині покриті вапняною штукатуркою. Всередині на ній намальовано рослинний орнамент [8], походження якого досі залишається не з'ясованим. У зруйнованому стані перебуває передня камера (дромос), яка мала розміри 1,04 метра на 2,1 метр. Похоронна камера має набагато більші розміри – 3,4 метра на 3,9 метрів. У підлозі камери вирізані 2 поглиблення для могил у формі прямокутників, паралельних один одному. Склеп має напівкруглий дах, який збудований з тесаних плит клиноподібної форми. в її підлозі вирубані два прямокутних паралельних один одному могильних поглиблення, орієнтованих зі сходу на захід [10].

Є кілька версій про те, хто був похований в склепі, одна з яких стверджує що тут був похований знатний воїн, можливо, вождь скіфів, які жили в той час в окрузі Тіри. Саме тому це місце незабаром охрестили «Скіфської могилою». У підлозі чітко видно два прямокутних поглиблення, де очевидно були поховані чоловік і дружина. Тому деякі дослідники стверджують, що це поховання знатного подружжя римських громадян, що проживали в ті часи в місті [7; 8].

Друга подібна пам'ятка – Сарматська могила була знайдена у 1989 р. під час господарських робіт у піщаному кар'єрі на східній околиці міста. Кам'яний склеп теж був пограбований в давнину. Але на підставі знайдених під час його дослідження матеріалів (фрагменти амфор, ліплена і червоно-лакова кераміка) споруда датується III ст. н. е. [11; 12]. Сам склеп споруджений з добре

оброблених плит місцевого вапняку у вигляді карткового будиночка. Він орієнтований по лінії захід-схід, складається з дромосу (коридору, що веде в похоронну камеру гробниці) і камери. Плити покладені насухо, без зв'язувального розчину [10]. Перед входом був встановлений жертвний столик – вівтар, який наразі знаходиться в експозиції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею, а сам склеп було перенесено на прилеглу територію стародавньої Вірменської церкви.

Протягом всієї території Північно-Західного Причорномор'я не зустрічається подібних споруд, тому історико-культурна цінність даних поховань є дійсно безпрецедентною. Представлені пам'ятки не тільки дають підстави для локалізації місцезнаходження Тірського некрополю, але й формують уявлення про унікальну погребальну обрядовість жителів стародавнього міста. На відміну від великих та порівняно пишно прикрашених склепів Ольвії, Анапи, Херсонеського некрополя – з сімейними усипальницями, або ж поховань, що утворюють «лабіринт» в Пантикапеї [4; 5; 6], охарактеризовані гробниці мають зовсім іншу, самобутню архітектурну конструкцію. Кількісно вони могли займати вагоме місце серед поховальних споруд античного міста, тому що окрім розглядаємих в науковому обігу є відомості про ще як мінімум три кам'яні гробниці, поблизу «Скіфської могили» які були знайдені в післявоєнні часи та описані вченими, але, нині втрачені [10].

Сучасний стан обох пам'яток археології, аналогів яким немає, бажає кращого. «Скіфська могила» розташована в промисловій зоні недалеко від міського порту. Дістатися до неї досить складно і можливо лише, крокуючи по залізничній колії, з обох боків якої зведений високий залізобетонний паркан. Відвідування цієї найдавнішої пам'ятки не заборонене, але ніяких заходів для розкриття її інформаційного потенціалу не проведено. Навпаки, середовище навколо пам'ятки, це клаптик землі 10x12 м (при приблизних розмірах об'єкту 3,5x4,5м), що оточено з трьох боків сіткою-рабицею, яка слугує огорожею Білгород-Дністровському вантажному порту. Ділянка захаращена та занедбана, немає а ні покажчиків до неї, а ні дороги. Навіть від колись вмонтованої на

зворотному боці пам'ятки інформаційної таблички залишилися лише сліди кріплення. Наразі пам'ятка національного рівня не має фактичного балансоутримовича та поступово руйнується.

Друга, не менш цікава своєю історією та конструкцією пам'ятка – Сарматський склеп, також не музеєфікована. Вона розташована в історичному центрі міста на території іншої пам'ятки – Вірменської церкви, яка наразі знаходиться у віданні вірменської громади, що активно проводить реконструкцію старовинної церкви. В комплекс проведених робіт також входить і благоустрій території. Але ніяких заходів для розкриття інформаційного потенціалу не проведено і археологічна пам'ятка не включена в екскурсійне обслуговування.

На погляд автора, є два шляхи для музеєфікації цих пам'яток. Найпростішим для Сарматського склепу, як і для «Скіфської могили», є оголошення їх археологічним заповідником без зміни юридичного статусу зі збереженням первинних функцій пам'ятки і надання можливості використання в музейно-заповідній інфраструктурі [13; 14]. Звичайно, це лише поверхнева музеєфікація, яка передбачає здійснення необхідних технічних заходів та благоустрою території задля забезпечення екскурсійного відвідування. При цьому проблема з незручною транспортною розв'язкою для обох пам'яток залишиться незміною, навіть якщо вжити заходів для включення їх в туристичні маршрути міста. Але таким чином музеєфікують навіть ті пам'ятки, що неможливо музеєфікувати будь-яким іншим засобом. Безумовною перевагою цього шляху є порівняно з іншими формами музеєфікації невелика сума коштів, потрібних для його реалізації. Ця найпоширеніша форма музеєфікації за кордоном, майже нерозвинена в Україні. Можливий комплекс заходів, що перетворить ці пам'ятки на об'єкти екскурсійного показу, по-перше, надасть їм належного статусу, гарантуватиме збереженість об'єктів та забезпечить здійснення відповідної наукової діяльності. По-друге, дасть змогу даним пам'яткам відігравати вагомий роль у в житті сучасної громади, та суспільства в цілому. Маючи високий історико-культурний потенціал і

достатній ступінь збереженості вони мають усі шанси на успішне використання в музейно-заповідній інфраструктурі.

Другий шлях музеєфікації складніший, довший та витратний, але він створить максимально дієвий ефект для розкриття інформаційного потенціалу та збереження цих будівель. Враховуючи особливості вкрай незручного місцезнаходження та умов збереження («Скіфська могила»), а також не пов'язаність з контекстом навколишнього середовища (Сарматський склеп), та, зважаючи на вдалий досвід з перенесення однієї з цих пам'яток, відносно просту конструкцію склепів цілком можливо та доцільно перенести обидві пам'ятки (з максимальним збереженням) на прилеглу до місцевого краєзнавчого музею територію, створивши там єдиний історико-культурний комплекс – археологічний скансен. Сама по собі демонстрація архітектурних пам'яток передбачає наявність великих територій, кожна окрема пам'ятка – відносно великий об'єкт, а комплекс таких об'єктів вимагає достатньо великої прилеглої території, котрою володіє Білгород-Дністровський краєзнавчий музей. Таке рішення цілком задовольнить головні властивості, притаманні музейним комплексам цього типу, вони виконуватимуть відповідні ролі та функції в історико-культурному середовищі міста, вирішуватимуть конкретні завдання, головними з яких є збереження цікавих автентичних пам'яток архітектури та створення умов для вільного доступу до них широких верств відвідувачів [1; 2; 3; 9].

Актуальним завданням є створення археологічного музейного комплексу під відкритим небом при краєзнавчому музеї як продовження його експозиції, що дозволить взяти під охорону пам'ятки, що наразі конче потребують захисту, збереження та популяризації. Це дасть змогу створити новий атрактивний музейний комплекс та максимально підсилить з одного боку колекційний краєзнавчий музей, забезпечить такою потрібною для цих об'єктів інфраструктурою з іншого. Наступним кроком у розвитку новоствореного музейного комплексу є організація щорічних різноманітних івентів – міжнародних та всеукраїнських семінарів, конференцій, виставок, конкурсів та

фестивалів, колоквиумів, здійснення спільних освітніх програм між музейними установами та вищими навчальними закладами, а також інших масових заходів, що започаткують позитивний імідж та згодом і «працюючий» на установу бренд. Докладені зусилля стануть запорукою створення сучасного розвинутого туристичного осередку. Такі масштабні дії не можливі при музеєфікації пам'яток на нинішньому місці.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи все сказане, можливо з впевненістю стверджувати про існування гострої необхідності в впровадженні заходів з музеєфікації унікальних археологічних пам'яток «Скіфської могили» та Сарматського склепу, що знаходяться на території сучасного м. Білгорода-Дністровського. Що дозволить не тільки забезпечити збереженість об'єктів, здійснення відповідної наукової діяльності, але й створить всі умови для розкриття інформаційного потенціалу та використання їх в музейно-заповідній мережі України. Кожен з запропонованих шляхів вирішення цього питання має свої переваги та слабкі сторони. Безумовно більш дієвим вбачається саме створення археологічного скансену на засадах Білгород-Дністровського краєзнавчого музею. Багато питань потребують подальшого вивчення та уточнення: з'ясування архітектурних особливостей за допомогою проведення детальних розкопок, проектування та вибір раціонального, дбайливого способу перенесення пам'яток, створення відповідного, загального музеєфікаційного проекту археологічного скансену з урахуванням новітніх досліджень. Але ці та безліч інших пам'ятко-охоронних та дослідницьких заходів не можливо реалізувати без належного фінансування та зацікавленості місцевої громади. Тому залишається сподіватися, що унікальні поховальні споруди античного часу не залишаться без належної уваги.

Список використаних джерел та літератури

1. Афанасьев О. Е., Вольхина В. В. Роль, значимость и функции скансенов как туристического реверса территории и репрезентантов народных традиций

природопользования. *Современные проблемы сервиса и туризма* : электрон. науч. издан. 2015. № 4. Т. 9 URL : <https://readera.ru/140206423> (дата обращения : 1.12.2018).

2. Бадер О. Н. Музеефикация археологических памятников. *Советская археология*. Москва, 1978. № 3. С. 138–153.

3. Глушкова П. В. Классификация музеев под открытым небом в аспекте актуализации нематериального культурного наследия. *Вестник Кемеровского государственного университета*. 2015. № 1 (1). С. 59–63.

4. Земскова А. А. История развития некрополя Пантикапея в I–III века н. э. *Преподаватель XXI век* : электрон. проф. збор. 2009. № 1–2. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-razvitiya-nekropolya-pantikapeya-v-i-iii-vv-n-e> (дата обращения : 1.12.2018).

5. Зубарь В. М. Еще раз о двух «варварских» погребальных сооружений некрополя Херсонеса первых веков нашей эры. *Готы и Рим*. Киев, 2006. С. 33–46.

6. Ивченко А. Ранние земляные склепы некрополя Ольвии. *Емінак* : электрон. наук. щоквартальник. 2016. URL : <http://oaji.net/articles/2017/294-1505313917.pdf> (дата звернення : 1.12.2018).

7. Кочубинский А. А., Штерн Э. Р. Отчет проф. А. А. Кочубинского и проф. Э. Р. фон Штерна о поездке в Аккерман. *ЗООИД*. 1896. Т. 19. С. 13–16.

8. Клейман И. Б. Новая гробница в районе Белгорода-Днестровского и вопрос о месторасположении некрополя Тиры. *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. Киев, 1978. С. 99–107.

9. Медведь А. Н. Музеефикация памятников археологии в России (прошлое и настоящее). Москва : «ГНОМ и Д», 2004. 80 с.

10. Пармакли С. И., Русев Н. Д. К истории изучения античных памятников Бессарабии (по документам Императорского Одесского общества истории древностей). *Stratum plus. Археология и культурная антропология* : электрон. науч. издан. URL : <file:///C:/Users/User/Documents/Магистерская%20работа/Скифска%20м/1999%20нов%20ГРОБНИЦЫ.pdf> (дата обращения : 1.12.2018).

11. Росохадский А. А., Штербуль Н. А. Каменный склеп из окрестностей Тиры. *Древнее Причерноморье 2 чтение памяти проф. П. О. Карышковского*. Одесса, 1919. С. 59–61.

12. Сон Н. А. Склеп первых веков н. э. из окрестностей Тиры. *Памятники древних культур Северного Причерноморья*. Киев, 1979. С. 101–105.

13. Титова О. М. Проблеми музеєфікації пам'яток археології України. *Вісник КНУКіМ. Педагогіка : Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля* : матеріали міжнародної наук.-практич. конф. 2004 р. Київ : Нац. ун-т культури і мистецтв. центр КНУКіМ, 2005. Вип. 12, Ч. 2. С. 154–155.

14. Федоров-Давыдов Г. А., Булатов Н. М. Археологические музеи-заповедники (проблемы и перспективы). *Методические основы охраны и использования памятников археологии* : сб. научн. трудов. / Мин. культ. СССР, Науч.-метод. совет по охране памят. культ. Москва : НМС МК СССР, 1987. 113 с.

References

1. Afanasev, O. E. and Volkhina, V. V. (2015). *Rol, znachimost i funktsii skansenov kak turisticheskogo reversa teritorii i reprezentantov narodnikh traditsii prirodopolzovaniia* [The role, importance and functions of skansen as a tourist reverse of the territory and representatives of the national traditions of nature management]. *Sovremennye problemy servisa i turizma* [Modern problems of service and tourism]. 2015. 4(9). <https://readera.ru/140206423> (last accessed : 1.12.2018). [in Russian].
2. Bader, O. N. (1978). *Muzeifikatsiia arkheologicheskikh pamiatnikov* [Museification of archaeological attractions]. *Sovetskaia arkheologiya* [Soviet Encyclopedia]. Moscow. 3, 138–153. [in Russian].
3. Glushkova, P. V. (2015). *Klassifikatsiia muzeev pod otkrytym nebom v aspekte nematerialnogo kulturnogo naslediiia* [Classification of open-air museums in the aspect of updating intangible cultural heritage]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo aktualizatsii universiteta* [Bulletin of Kemerovo State University]. 1. 61, 59–63. [in Russian].
4. Zemskaia, A. A. (2009). *Istoriia razvitiia nekropolia Pantikapeia v I–III veka n. e.* [The history of the development of the necropolis of Panticapaeum in I–III century AD]. *Prepodavatel XXI* [Lecturer XXI century]. 1–2, 251–254. <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-razvitiya-nekropolya-pantikapeya-v-i-iii-vv-n-e> (last accessed : 1.12.2018). [in Russian].
5. Zubar, V. M. (2006). *Eshche raz o dvukh «varvarskikh» pogrebalnykh sooruzhenii nekropolia Khersonesa pervykh vekov nashei ery* [Once again about the two «barbaric» burial structures of the necropolis of Chersonesos in the first centuries of our era]. *Goty i Rim* [Goths and Rome]. Kiev. 33–46. [in Russian].
6. Ivchenko, A. (2016). *Rannie zemlianye sklepy nekropolia Olvii* [Early Earthen Crypts of the Olbia Necropolis] *Eminak* [Eminak]. 143–147. <http://oaji.net/articles/2017/294-1505313917.pdf> (last accessed : 1.12.2018). [in Russian].
7. Kochubinskii, A. A. and Shtern, E. R. (1896). *Otchet prof. A. A. Kochubinskogo i prof. E. R. fon Shterna o poezdke v Akkerman* [The report of the professor A. A. Kochubinsky and Professor E. R. von Stern on a trip to Akkerman]. *Zapiski odesskogo obshchestva istorii i drevnostei* [Notes of the Odessa society of history and antiquities]. 19. 13–16. [in Russian].
8. Kleiman, I. B. (1987). *Novaia grobnitca v raione Belgoroda-Dnestrovskogo i vopros o mestoraspolzhenii nekropolia Tiry* [A new tomb in the area of Belgorod-Dnestrovskiy and the question of the location of the necropolis of Tira]. *Arkheologicheskie issledovaniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria* [Archaeological research of the North-Western Black Sea region]. Kiev, 99–107. [in Russian].
9. Medved, A. N. (2004). *Muzeifikatsiia pamiatnikov arkheologii v Rossii (proshloe i nastoiashchee)* [Museification of archeology monuments in Russia (past and present)]. Moscow : GNOM i D, 45–67. [in Russian].
10. Parmakli, S. I. and Rusev, N. D. (1999). *K istorii izucheniia antichnykh pamiatnikov Bessarabii (po dokumentam Imperatorskogo Odesskogo obshchestva*

istorii drevnostei) [On the history of the study of ancient monuments of Bessarabia (according to the documents of the Odessa Imperial Society of History of Antiquities)]. *Arheologija i kul'turnaja antropologija* [Archeology and Cultural Anthropology]. file:///C:/Users/User/Documents/Магістерська%20робота/Скифська%20м/1999%20нов%20ГРОБНИЦЬІ.pdf (last accessed : 1.12.2018). [in Russian].

11. Rosokhadskii, A. A. and Shterbul, N. A. (1991). *Kamennyi sklep iz okresnostei Tiry* [Stone crypt from the outskirts of Thira]. *Drevnee Prichernomorie 2 chtenie pamiati prof. P. O. Karyshkovskogo* [The ancient Black Sea region 2 reading memory of Professor P. O. Karyshkovsky]. Odessa. 59–61. [in Russian].

12. Son, N. A. (1979). *Sklep pervykh vekov n.e. iz okresnostei Tiry* [The crypt of the first centuries of our era from the vicinity of Tira]. *Pamiatniki drevnikh kultur Severnogo-Prichernomoria* [Monuments of ancient cultures of the Northern Black Sea]. Kiev. 101–105. [in Russian].

13. Tytova, O. M. (2005). *Problemy muzeifikatsii pam'iatok arkheolohii Ukrainy* [Problems of museification of monuments of archeology of Ukraine]. *Materialy Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii. Pedagogichni rekreatsiini tekhnolohii v suchasniy industrii dozvillia* [Herald KNUCiM. Pedagogy : materials of the international scientific and practical conference. Pedagogical and recreational technologies in the modern leisure industry]. Kyiv. 2005, 154–155. [in Ukrainian].

14. Fedorov-Davydov, G. A. and Bulatov, N. M. (1987). *Arkheologicheskie muzei-zapovedniki (problemy i perspektivy)* [Archaeological museums-reserves (problems and perspectives)]. *Metodicheskie osnovy okhrany i ispolzovaniia pamiatnikov arkheologii : sbornik nauchnykh trudov* [Methodological bases for the protection and use of archaeological monuments. Collection of scientific works]. Moscow : NMS MK SSSR, 113. [in Russian].

Рецензент:

Уткін О.І., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 10.12.2018 р.